

ЛІТЕРАТУРА:

1. Методика вивчення української мови в школі / О.М. Беляєв, В.Я. Мельничайко, М.І. Пентилюк та ін. – К.: Радянська школа, 1987. – 246 с.
2. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / За ред. М.І. Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2000. – 264 с.
3. Словарь ассоциативных норм русского языка / Под ред. А.А. Леонтьева. – М., 1977.
4. Українська мова: Енциклопедія / Редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О., М.П. Зяблюк. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.

УДК 37.035.6

Л.І. Мамчур

ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

У статті подано характеристику основних категорій комунікативної взаємодії людей, визначено їх роль в успішному спілкуванні та обґрунтовано можливість вивчення в шкільному курсі української мови.

The article contains the description of main categories of communicative interaction of people, the marking of their role for successful relation and possibility of studying Ukrainian language in school course.

Комунікування особистостей у суспільстві відбувається за допомогою природної людської мови в поєднанні з позамовними чинниками, яка реалізується через мовний код, що є предметом дослідження міжособистісного спілкування. Вчені доводять, що людина виявляє себе як особистість, як носій неповторних когнітивних, психічних і соціальних якостей лише у спілкуванні, тобто у комунікативній взаємодії. Результативність і успішність комунікації, досягнення мети і поставлених цілей комунікантом та комунікатом залежить від правильної, точної, доречної організації мовного коду.

Традиційне визначення основних одиниць і категорій мови не в повній мірі відображає комунікативні, соціальні і культурні її аспекти, адже мова, на думку прибічників сосюрівського вчення, є статична. У процесі функціонально-комунікативного аналізу класичні концепції не спроможні описати ті структурні характеристики мови, що вказують на розгортання комунікативної ситуації в часі. До основних категорій мови у комунікації сучасні науковці відносять: дискурс, мовленнєвий жанр і мовленнєвий акт.

Мовленнева комунікація розглядається як дискурсивне мовлення, що стало об'єктом наукових шукань лінгвістів, психолінгвістів, лінгводидактів (Н.Арутюнова, Ф.Бацевич, М.Бахтін, Є.Бенвеніст, І.Гальперін, М.Макаров, В.Мельничайко, О.Леонтьєв, Л.Лосєва, М.Пентилюк, О.Селіванова та ін.).

Мета статті – охарактеризувати основні категорії комунікативної взаємодії людей, визначити їх роль в успішному спілкуванні; обґрунтувати можливість їх вивчення у шкільному курсі рідної (української) мови.

Для найбільш повного відображення сутності мовного спілкування вчені послуговуються категоріями – дискурс, мовленнєвий жанр і мовленнєвий акт, що перебувають в ієрархічній взаємодії.

Дискурс – текст, реалізований у конкретній мовленнєвій ситуації.

↑
Мовленнєвий жанр – спосіб організації та побудови мовлення в конкретній ситуації спілкування.

↑
Мовленнєвий акт – цілеспрямована мовленнева дія в межах прагматичної ситуації.

Поняття дискурс тісно пов'язане з поняттям тексту. Дискурс – це комунікативне явище, яке, включаючи соціальний, культурний, психологічний тип контексту та специфіку національної діяльності комунікантів, є об'єктом не тільки лінгвістики, психолінгвістики, лінгводидактики, а й етнографії, семіотики, етнометодології, соціолінгвістики, культурології та інших наук. Для методики навчання рідної мови він важливий тим, що забезпечує процес і результат спілкування.

Дискурс – це будь-яке висловлювання, що передбачає мовця і слухача та намір першого певним чином впливати на другого. Дискурс – це “мовлення що привласнюється мовцем” [5: 276]. Такий дискурс не можна розглядати поза комунікативною ситуацією, у якій він здійснюється. Дискурсивний текст містить “життєвий текст” у його діяльнісному сенсі на тлі тих подій, що в ньому розвиваються, або як мовлення, розраховане на соціальний вплив. За Ю.Сорокіним, дискурс – це вияв мови як соціально-психічної системи у вигляді емпіричного знака – тексту (тобто реалізація тексту в “живому мовленні”) й водночас об'єкт досліджень, спрямованих на створення теорії застосування (використання) мови. Вчений вважає, що в реальному мовленнєвому спілкуванні носії мови використовують дискурси, а не тексти [10: 34].

Дискурс як складне поєднання мовного і позамовного є центральним моментом мовного існування людини, він відображає обставини, в яких існує. До таких обставин Ф.Бацевич відносить:

- комунікативні наміри автора;
- взаємостосунки автора і адресата;
- різноманітні значущі і випадкові умови;
- спільні ідеологічні ознаки, соціальний “клімат” епохи загалом і того конкретного середовища та конкретних особистостей, котрим прямо або опосередковано адресовано повідомлення;
- жанрові і стилістичні особливості повідомлення і тієї комунікативної ситуації, в яку воно включене;
- велика кількість асоціацій з попереднім досвідом, які потрапили у сферу даної мовної дії [3: 27].

Дискурс (франц. *discourse* – мовлення) – тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну) і відбувається в межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників [4: 322]. Узагальнене сучасне розуміння дискурсу можна сформулювати так: дискурс – це зв'язний текст у сукупності з прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими чинниками, текст, узятий в аспекті тих подій, які в ньому відображені; це мовлення, що розглядається як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмів їхньої свідомості (когнітивних процесах).

Велике значення для вивчення дискурсів та опанування ними є створення їх типології. Російський мовознавець О. Баранов в основу класифікації дискурсів покладає різноманітність сфер особистісного спілкування і діяльності [1]. Німецький учений-філософ Ю. Габермас основним критерієм диференціації дискурсів визначає міжособистісний зв'язок, комунікативну взаємодію учасників мовного спілкування. На думку сучасного українського лінгвіста Ф. Бацевича, “основним критерієм типології дискурсів можна обрати складові комунікативного акту” [3: 29]. За співвіднесеністю явищ об'єктивної дійсності із змістом повідомлення вчений поділяє дискурси на:

- фреймінгові – відображають реальний світ і передають уявне чи фантастичне;
- рефреймінгові – виводять певні явища за межі лексем, що характерні для певної етнічної мови (психотерапевтичні розмови);
- перформативні – змінюють предмети і явища реального буття.

Формування комунікативних умінь (і в майбутньому навичок) відбувається впродовж виконання певних мовних і мовленнєвих вправ з урахуванням ситуації комунікації, а також із вивченням типології дискурсів як реалізованих текстів.

Одним із критеріїв у диференціації дискурсів сучасні вчені називають комунікативний контакт між адресантом і адресатом. На нашу думку, вивчення такої класифікації є доречним у школі, адже це дало б змогу опанувати мову як засіб комунікації, що виявляється у дискурсивно-текстовій діяльності. Частковий аналіз дискурсів (без визначення терміна) здійснюється у шкільній практиці, але йому мало приділяється увага.

Враховуючи канали комунікації, виділяють такі типи дискурсів:

- усний, писемний (друкований, писаний), комбінований;
- зоровий, слуховий, комбінований;
- теледискурс, радіодискурс, інтернетдискурс тощо.

На основі міжособистісних стосунків дискурси поділяють на зовнішні (спілкування з людьми чи тваринами) та внутрішні (спілкування з внутрішнім “Я”).

Дискурси класифікують також на типології зв'язків між комунікатором і комунікантом за спрямованістю на процес або результат спілкування; за емоційно-експресивністю; за мірою офіційності, серйозності, ієрархічності стосунків тощо.

Навчання рідної мови у сучасній школі повинно бути направлене на формування і розвиток особистості, яка має володіти певним, найпоширенішим у суспільстві, комплексом типів дискурсів, які відображають варіанти комунікативної поведінки людей. Кодом у мовленнєвій комунікації має стати саме літературна етнічна мова, а не її різновид (діалект, сленг, арго тощо).

Поняття “мовленнєвий жанр” у сучасній лінгвістиці вчені пояснюють по-різному, його розглядають як стилістичне явище і як тип висловлювання, як комунікативне явище і як вербальне оформлення.

Російський вчений М.Бахтін визначив основні ідеї щодо поняття “мовленнєвий жанр”. На його думку, людське мовлення в типових ситуаціях втілюється в певні готові форми мовленнєвих жанрів, які “дані нам, як рідна мова” і є певною мірою “безособистісні” [2]. Мовленнєві жанри організовують наше мовлення практично так, як його організовують граматичні форми. Вони мають певні характерні ознаки (комунікативну мету, концепцію адресата й адресанта, обсяг тощо).

За С. Бенвенистом, мовленнєвий жанр – це тематично, композиційно і стилістично усталені типи повідомлень – носіїв мовленнєвих актів, об'єднаних метою спілкування, задумом мовця з урахуванням особистості адресата, контексту і ситуації спілкування [4: 160]. Мовленнєвий жанр є складовою дискурсу і його найважливішою категорією, оскільки об'єднує інтенції (лат. *intentio* – устремління, бажання) учасників спілкування в дискурсі, тематику їх розмов, особливості організації одиниць мовного коду.

Мовленнєві жанри сучасні вчені класифікують за різними критеріями і виділяють такі їх типи:

- первинний (безпосереднє мовленнєве спілкування) і вторинний (тематичне й організоване спілкування);
- усний (тип первинного МЖ) і писемний (із використанням писемного семіотичного мовного коду);
- простий (первинний МЖ – привітання, питання-відповідь) і складний (включає декілька первинних МЖ);
- фактичний (підтримання спілкування), імперативний (спонукання до певної дії адресата), інформативний (повідомлення певної інформації), комплексний (складається із декількох типів МЖ).

У мовленнєвому жанрі втілюються людські і соціально-психологічні, часові обставини спілкування. Мовленнєвий жанр – це категорія комунікативної взаємодії, яка об'єднує найзагальніші комунікативні наміри учасників спілкування, всі складові і чинники мовленнєвої діяльності особистостей. Мовленнєвий жанр складається із певної кількості

мовленнєвих актів учасників комунікації, в яких проявляються комунікативні наміри адресата й адресанта.

Доречність ознайомлення і вивчення учнями мовленнєвих жанрів беззаперечно, адже вони є ніби проміжною ланкою між дискурсом (реалізованим текстом) та мовленнєвими актами мовця (сукупностями прийомів ведення мовленнєвих дій).

У яких би умовах не здійснювалася мовленнєва комунікація, з допомогою яких би засобів вона передавалася, яка б кількість осіб брала участь у спілкуванні, в основі лежить одна схема або модель. Складовими цієї моделі є:

- 1) відправник інформації (адресант) – той, хто говорить або пише;
- 2) отримувач інформації (адресат) – той, хто читає або слухає;
- 3) повідомлення (текст в усній чи писемній формі) – невід’ємна частина моделі, оскільки без обміну інформацією не може бути мовленнєвої комунікації. Окрема мовленнєва дія (фрагмент комунікації) називається комунікативним актом [12: 14]. Схематично окремий комунікативний акт у процесі мовленнєвої комунікації можна передати так:

У рамках мовленнєвого (комунікативного – Л.М.) акту відправник інформації, маючи мотив висловлювання, будує його у внутрішньому мовленні, а при творенні зовнішнього мовлення кодує у звуки. Одержувач, сприймаючи сигнал, що поступив, декодує його і розуміє зміст сказаного.

Отже, мовленнєвий акт – це явище, яке перетворює мовне висловлювання в носія комунікативного смислу і є елементарною складовою спілкування. Основи теорії мовленнєвих актів були закладені у середині ХХ ст. Дж. Остіном і розвивалися у дослідженнях Дж. Серля, А.Вежицької, О.Селіванової та ін [6; 8; 5; 7].

Спілкування людей, безперечно, відбувається в межах комунікативного акту, складовими якого є учасники комунікації (адресант і адресат) як носії соціальних ролей, психічних та психологічних рис, духовних й естетичних ідеалів, когнітивних особливостей. Усе частіше вчені висловлюють думку про те, що мінімальною одиницею спілкування є не речення і навіть не висловлювання, а певні види актів: констатація, запитання, наказ, опис, пояснення, вибачення, подяка, привітання тощо. Дж. Серль виділив на основі ілюкативної мети (комунікативної спрямованості висловлювання) адресанта й ментального стану адресата типи мовленнєвих актів і докладно охарактеризував прямі та непрямі мовленнєві акти, зосередивши увагу на способах їх втілення [8].

Ф.Бацевич визначає мовленнєвий акт як цілеспрямовану мовленнєву дію, що здійснюється згідно з принципами і правилами мовленнєвої поведінки, прийнятими в конкретному суспільстві; мінімальну одиницю нормативної соціомовленнєвої поведінки, що розглядається в межах прагматичної ситуації [3].

Мовленнєві акти завжди співвіднесені з особою мовця, їх послідовність утворює дискурс. Основними ознаками мовленнєвого акту є цілеспрямованість, загальноприйнятність у межах певного мовного середовища, умисність. Мовленнєвий акт як комунікативна дія мовця, комунікативна дія адресата і комунікативна ситуація є складовими комунікативного акту.

Формування мовної особистості у шкільній системі освіти, розвиток комунікативних умінь учнів доречно було б здійснювати на основі не тільки характеристики мовленнєвої ситуації, а й вивчення побудови ними правильного і доречного мовленнєвого акту як складового дискурсу.

Безперечно, ознайомлення вчителів та учнів загальноосвітньої школи з новою лінгвістичною, лінгводидактичною термінологією потребує перегляду змісту й методики навчання мови, які забезпечили б засвоєння, формування і розвиток комунікативної

компетентності учнів. На нашу думку, таке ознайомлення слід розпочинати із вивчення спецкурсів комунікативної лінгвістики, лінгвістичної генології, основ мовної комунікації, комунікативної девіатології на філологічних факультетах педагогічних університетів, під час професійної перепідготовки вчителів української мови.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранов А.Г. Функционально-практическая концепция текста. – Ростов-на-Дону, 1993.
2. Бахтин М.М. Проблема речевых жанров // М.М.Бахтин. Эстетика словесного творчества. – М., 1986.
3. Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної генології: Навчальний посібник. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2006. – 248 с.
4. Бенвенист Е. Общая лингвистика. – Москва, 1974. – 185 с.
5. Вежбицкая А. Речевые жанры // Жанры речи. – Саратов, 1997. – С. 99-111.
6. Остин Дж. Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. Теории речевых актов. – М., 1986. – С. 22-140.
7. Селиванова Е.О. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: Монографическое учебное пособие. – К.: ЦУЛ, Фитоцентр, 2002. – 336 с.
8. Серль Дж. Р. Что такое речевой акт // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. Теории речевых актов. – М., 1986. – С. 151-169.
9. Словник-довідник з української лінгводидактики / За ред. М.Пентиліук. – К., 2003.
10. Сорокин Ф. Психолінгвістическіе аспекты изучения текста. – Москва, 1985.
11. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
12. Гойхман О.Я., Надина Т.М. Речевая коммуникация: Ученик. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 272 с.

УДК 37.046.16:811.161.1+81'373

О.І. Милостива

РОЛЬ ОНОМАСТИЧНИХ ОДИНИЦЬ У ЗАГАЛЬНОКУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ УЧНІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

У статті запропоновано шляхи формування мовленнєвої культури учнів середньої школи. Робота над основними видами мовленнєвої діяльності передбачає вирішення цілого комплексу теоретичних і практичних проблем, що є необхідною умовою удосконалення мовної культури.

The head-line article proposed the ways of speech culture of pupils of secondary school pupils in the article is “The role of Onomastic Units in the Cultural Development of pupils of the secondary school”. The work on the basic kinds of speech activities for the solving of the whole complex of theoretical and practical problems, which is a necessary condition for the speech culture improvement.

У формуванні мислячої, діяльної, творчої особистості мові належить визначальна роль, і тому дуже важливою є розробка концепції навчання гуманітарним дисциплінам у середній школі.

Функціональні особливості ономастичних одиниць виявлені й описані в роботах А.Суперанської, В.Ніконова, В.Ташицького, Т.Ісаєва, Ю.Карпенка та ін.

Основна мета вивчення мови (як державної – української, так і рідної – російської) складається у формуванні особистості, що володіє вміннями й навичками використання мовних засобів при аудіюванні, читанні, говорінні, письмі у різних стилях, формах і типах мови.

Комунікативна спрямованість учнів середньої школи ґрунтується на системних знаннях з мови, засвоєних у функціональному аспекті, і на відповідних практичних уміннях і